

ROMAN WYSOCKI

UMCS W LUBLINIE

**KWESTIA WIELKIEGO GŁODU W DZIAŁALNOŚCI
PROPAGANDOWEJ BIURA UKRAIŃSKIEGO
W LONDYNIE W LATACH 1932-1933**

Problematyka Wielkiego Głodu na Ukrainie od kilku dziesięcioleci jest obiektem zintensyfikowanych badań historyków. W niniejszym tekście uwagę zwrócono na zagadnienie związane z nią jedynie pośrednio. Za taką należy bowiem uznać akcję informacyjno-propagandową Ukraińskiego Biura w Londynie, której celem było upublicznienie wiadomości o trwającej w latach 1932-1933 katastrofie głodowej na Ukrainie Radzieckiej. W poniższym tekście podjęto próbę ukazania właśnie tego fragmentu działalności wspomnianej instytucji i odtworzenia chronologii podejmowanych przez nią działań.

Ukraińskie Biuro w Londynie wzbudzało dotychczas zainteresowanie historyków głównie w kontekście – przeprowadzonej w 1930 r. – tzw. pacyfikacji Galicji Wschodniej¹. Analiza jego funkcjonowania niewątpliwie przybliży nas do poznania sposobów prowadzenia na arenie międzynarodowej kampanii propagandowych przez ukraińską emigrację w latach 30. XX w. Utworzona w stolicy Wielkiej Brytanii instytucja wniosła bowiem do nich znaczący wkład.

Inicjatorem i fundatorem Ukraińskiego Biura w Londynie był Jacob (Jakiw) Makohin (1880-1956)². Na ukraińskiej scenie politycznej pojawił się on niespodziewanie, co wywołało wiele podejrzeń. Informacje na temat jego osoby były bowiem (i są) stosunkowo skromne, a biografia pełna niejasności³. Wiadomo, iż w 1903 r.

¹ A.A. Zięba, *Lobbing dla Ukrainy w Europie międzywojennej. Ukraińskie Biuro Prasowe w Londynie raz jego konkurenci polityczni (do roku 1932)*, Kraków 2010; idem, *Jacob Makohin i jego Ukraińskie Biuro Prasowe (1931-1939)*, „Biuletyn Informacyjny Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego” 1995, nr 1, s. 65-67; idem, *Ukraińcy w Kanadzie wobec Polaków i Polaki. 1914-1939*, Kraków 1998, s. 316-324; O.T. Martynowych, *A Ukrainian Canadian in London: Vladimir J. (Kaye) Kysilewsky and the Ukrainian Bureau, 1931-40*, „Canadian Ethnic Studies” 2015, nr 4/5, s. 263-288; P. Скакун, *Пацифікація: польські репресії 1930 року в Галичині*, Львів 2012, s. 118.

² *Помер Яків Макогін, відомий діяч і меценат*, „Свобода”, nr 9, 17.01.1956, s. 1; P. Кравець, *Яків Макогін*, „Українська Думка”, nr 24, 3.12.2011, s. 8.

³ The National Archives (dalej: NA), Security Service (dalej: KV) 2/1240, *Memorandum. Jacob Makohin alias Jacob Makolin alias Jacob Makohon alias Jack McOwen alias Count Jacob Razumofsky alias Prince Mazepa*; A.A. Zięba, *Lobbing dla Ukrainy...*, s. 181-207.

z terenów ówczesnych Austro-Węgier jako emigrant przybył do Ameryki Północnej i zaciągnął się do Korpusu Piechoty Morskiej Stanów Zjednoczonych (USMC)⁴. Z armii amerykańskiej odszedł w 1921 r., dosłużywszy się stopnia podporucznika (*second lieutenant*). Zaliczano go do grupy pierwszych żołnierzy współtworzących siły powietrzne USMC⁵. W 1920 r. Jacob Makohin ożenił się z młodszą o jedenaście lat Susan Fallon (1891-1976). Wsparła ona męża w działalności propagandowej, osobiście angażowała się w poszczególne inicjatywy, prowadziła w jego imieniu rozmowy kularowe⁶. W kręgach przeciwników działalność pary postrzegano jako intrygę polityczną i obyczajową. Szczególną rolę odegrał tu moment, w którym Jacob Makohin publicznie zaczął się podawać za księcia Razumowskiego, a jego żona uchodzić za osobę wywodzącą się z zamożnej rodziny⁷.

Utworzenie Biura Ukraińskiego w Londynie było projektem, którego realizacja wymagała znacznych zasobów finansowych. Oficjalny jego inicjator – Jacob Makohin, nie tylko dostarczył funduszy na działalność ośrodka londyńskiego, ale sfinansował też podobną instytucję w Genewie. Na początku 1932 r. powołał on również przedstawicielstwo obu biur w Pradze. Z wymienionymi placówkami współpracowały osoby zamieszkujące w Kanadzie i Rumunii. W swych planach Makohin miał też (choć nie udało się mu tego zrealizować) stworzenie samodzielnych ośrodków informacyjnych w Wiedniu oraz Harbinie, Szanghaju i Tokio.

Geneza Biura Ukraińskiego w Londynie związana była z wizytą J. Makohina w Galicji, którą odbył tuż po zakończeniu tzw. pacyfikacji. Będąc jakoby pod wrażeniem tego, co wówczas zobaczył, zdecydował się na założenie biura informacyjnego w stolicy Wielkiej Brytanii. Zaczęło ono funkcjonować od 25 marca 1931 r. i prędko rozwinęło nadzwyczaj aktywną działalność⁸. Makohin planował, jak twierdził, opłacać działalność biura tylko przez okres pierwszych dwóch lat. Po upływie tego czasu cały trud jego utrzymania (a także biura w Genewie i przedstawicielstwa w Pradze) miało przejść na swoje barki „społeczeństwo ukraińskie”. Idea ta nie znalazła odzewu społecznego, nie miała zatem szans na realizację. Założone przez Makohina ośrodki pozostały na jego utrzymaniu przez następne kilka lat,

⁴ NA, KV 2/1239, *Summary of information regarding Mr. and Mrs. Jacob Makohin; United States Census, 1910*, familysearch.org/pal:/MM9.3.1/TH-1942-25141-44442-61?cc=1727033 (dostęp: 07.03.2016).

⁵ „Grandfather” of Marine Aviation Dies in Mass., „Windward Marine”, nr 41, 27.01.1956, s. 5.

⁶ *Advocate for the Doomed: The diaries and papers of James G. McDonald, 1932-1935*, ed. R. Breithman, B. McDonald Stewart, S. Hochberg, Bloomington 2009, s. 470. MSZ w Warszawie po przybyciu Susan Makohin 29 czerwca 1933 r. do Lwowa (m.in. w towarzystwie dziennikarza angielskiego Huberta Tiltmana) zażądało od Ambasady RP w Londynie, aby nigdy więcej nie wydawać jej wizy. Zob.: Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN), Ambasada RP w Londynie, sygn. 1254, s. 60.

⁷ *Відбудеться виставка мистецької спадщини Якова та Сузання Макогін-Розумовський*, „Свобода”, ч. 274, 16.12.1978, с. 1.

⁸ Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego (dalej: IPMS), Biuro Ukraińskie w Londynie 1931-1939: Kolekcja 433 (dalej: BU), sygn. 1, s. 5, *J. Makohin to Doctor [V. Kysilewsky]*, 14.01.1936; sygn. 2, s. 22, В. Кисілевський, *Перегляд праці Українського Бюро в Лондоні а роки 1931-1932-1933*.

faktycznie zaś do końca swego istnienia (tj. w Genewie do 1936 r.⁹, a w Londynie do 1940 r.).

W statucie biura londyńskiego zapisano, że miało ono prowadzić działalność na rzecz niepodległości Ukrainy. Nie mogło przy tym współpracować z środowiskami komunistycznymi (niezależnie od narodowości ich członków). Makohin nie godził się ponadto, aby opłacane przez niego instytucje i ich pracownicy utrzymywali jakiegokolwiek kontakty z władzami radzieckimi, polskimi i rumuńskimi¹⁰.

Pomimo powyższych deklaracji fundatora biur w dyskusji publicznej pod jego adresem prędko wysunięto oskarżenia o pracę agenturalną. Wobec braku wiarygodnych wiadomości o źródle finansowania jego działalności zarzucano mu pracę na rzecz różnych władz, poczynając od radzieckich, po niemieckie, brytyjskie, włoskie bądź amerykańskie¹¹. Równocześnie z powodu swej aktywności Makohin znalazł się w sferze zainteresowania służb wywiadowczych, m.in. polskich, francuskich i brytyjskich¹².

Władze państw, w granicach których zamieszkiwała ludność ukraińska, patrzyły nieprzychylnie na działalność londyńskiego Biura Ukraińskiego. Podobne stanowisko zajęła część ukraińskich formacji politycznych (np. nacjonaliści)¹³. Pozytywnie jego działalność starały się przedstawiać natomiast osoby bezpośrednio z nim związane. Mykoła Trocki, kierownik biura genewskiego, próbując podkreślić wyjątkowość inicjatywy Makohina, pisał na łamach lwowskiego „Dila”: „[...] do momentu utworzenia Biura Ukraińskiego w Londynie prasa angielska nie miała niemal żadnych informacji o kwestii ukraińskiej. O ile stanowisko [londyńskiego] Biura jest wyjątkowe, a jego możliwości i metody pracy specyficzne, o tyle póki co w ogóle nie da się porównywać lub łączyć jego funkcjonowania z ogólnoukraińską akcją w Europie”¹⁴.

Zainteresowanie kwestią ukraińską w Wielkiej Brytanii wyraźnie wzrosło dopiero pod koniec I wojny światowej. Emigracja ukraińska na tym terenie wówczas i przez cały okres międzywojenny była nieliczna i niezdolna do bezpośredniego oddziaływania na stanowisko brytyjskiej opinii publicznej. Dlatego też utworzenie

⁹ *Українське Бюро в Женеві перестало існувати*, „Час”, 02.12.1936, s. 3.

¹⁰ IPMS, BU, sygn. 2, s. 3, *Circular 1.a*, s. 4, *Statement of aims and principles of the Ukrainian Bureau*.

¹¹ *Hołodomor 1932-1933. Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu*, oprac. J.J. Bruski, Warszawa 2008, s. 438; *Пресове Бюро в Лондоні і комуністична робота*, „Українське Слово”, nr 16, 21.04.1935, s. 1; М. Цеглинський, *Справа з Макогоном*, „Робінтича Громада” 1937, ч. 4, s. 12-16; *Tajne mafie ukraińskie*, „Słowo Narodowe”, 17.12.1937, s. 3; *II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego*, t. 4, oprac. P. Libera, Warszawa 2013, s. 389.

¹² Szerzej teczki osobowe J. Makohina prowadzone przez M.I.5. Zob.: NA, KV 2/1239, 2/1240.

¹³ Zob.: AAN, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, sygn. 5095, s. 59-61; В. Андрієвський, *Обставини 30-их років і Провід Українських Націоналістів*, [w:] *Євген Коновалець та його доба*, Мюнхен 1974, s. 658-659; Є. Ляхович, *Діяльність ОУН у Лондоні в 1933-1935 роках*, [w:] *Євген Коновалець...*, s. 914.

¹⁴ М. Троцький, *Українська пропаганда в Європі*, „Діло”, ч. 215, 08.09.1933, s. 1.

Biura Ukraińskiego w Londynie stanowiło ważne wydarzenie. Doskonale widoczne było to na przykładzie jego działalności w latach 1931-1933, gdy inicjowało i nagłaśniało akcję protestacyjną w związku z tzw. pacyfikacją Galicji Wschodniej. Wniesienie skarg na forum Ligi Narodów zakończyło się wówczas porażką strony ukraińskiej, niemniej przeprowadzona w tym samym czasie kampania propagandowa przyniosła jej – w znacznym stopniu dzięki działalności Biura Ukraińskiego – względny sukces poprzez ożywienie dyskusji nad kwestią ukraińską na arenie międzynarodowej. Skali i skuteczności przeprowadzonej wówczas kampanii Biuro Ukraińskie nigdy nie zdołało już powtórzyć. Widoczne było to chociażby na przykładzie akcji protestacyjnej w związku z głodem na Ukrainie. Wszystkie ośrodki finansowane przez J. Makohina partycypowały w niej. Udział ich był jednak skromniejszy niż dotąd. Ponadto do akcji przystąpiły one z pewną zwłoką, nie zaangażowały się też bezgranicznie, tak jak czyniły to chociażby podczas swego pierwszego wystąpienia.

W systemie biur Makohinowskich za bezpośrednie kontakty z obszarami galicyjskimi, Zakarpaciem i Bukowiną odpowiadało przedstawicielstwo praskie, kierowane przez Dmytra Antonczuka. Uprzywilejowaną względem niego pozycję miało biuro genewskie. Szczególny status tego ośrodka wynikał z możliwości bezpośredniego kontaktowania się jego pracowników z przedstawicielstwami dyplomatycznymi wielu państw oraz pracownikami Ligi Narodów. W jego pracę bezpośrednio angażował się J. Makohin, niemniej za zachowanie ciągłości funkcjonowania biura odpowiadał Mykoła Trocki¹⁵. Pomimo wagi obu wspomnianych placówek jednak to nie one, a londyńskie Biuro Ukraińskie zajęło nadrzędną pozycję. W znacznej mierze stało się to dzięki osobistemu zaangażowaniu jego kierownika Wołodymyra Kysilewskiego¹⁶. Postrzegano go jako osobę niezwykle zdolną i niezależną w poglądach¹⁷. Bez jego osobistego poświęcenia biura Makohina (nie tylko londyńskie) nigdy nie odegrałyby zapewne tak ważnej roli, a ich powstanie być może pozostałoby tylko niewiele znaczącym epizodem¹⁸.

¹⁵ IPMS, BU, sygn. 5, s. 332, *М. Троцький до Добродія [Я. Макогін]*, Женева 11.10.1933, s. 344, *М. Троцький до Добродія [Я. Макогін]*, Женева 4.11.1933. Zob. też: *Wzmożenie propagandy ukraińskiej w Genewie*, „Ilustrowany Kurier Codzienny”, nr 32, 01.02.1932, s. 4.

¹⁶ O.T. Martynowych, *A Ukrainian Canadian...*, s. 263-288; П.І. Арсенич, *Уродженці Прикарпаття – дійсні та звичайні члени НТШ (1873-1989)*, „Прикарпатський вісник НТШ” 2009, ч. 3, s. 233-234. Wołodymyr Kysilewsky był synem Ołeny Kysilewskiej. W latach 1928-1935

z ramienia Ukraińskiego Zjednoczenia Narodowo-Demokratycznego (UNDO) dwukrotnie wybierano ją do polskiego Senatu. W tekście użyto formy jego nazwiska w transliteracji z języka ukraińskiego, ale z zastosowaniem końcówki właściwej dla pisowni polskich nazwisk. Po opuszczeniu Polski, mieszkając w Kanadzie i Wielkiej Brytanii, zapisywał on swoje imię i nazwisko w formie Vladimir Kysilewsky, Vladimir J. Kaye lub też Vladimir J. Kaye-Kysilewsky.

¹⁷ NA, KV2/1239, „*Why Makogon's? Antonchuk's?*”.

¹⁸ Zob.: tamże, *Russian Unnumbered*, Prague, 12.10.1933.

Z ramienia Biura Ukraińskiego w Londynie w jego kampaniach informacyjno-propagandowych uczestniczyli, poza W. Kysińskim oraz Jacobem i Sue Makhin, również Cecil John L'Estrange Malone z małżonką oraz zatrudniona jako sekretarka Louise Gibson¹⁹. Spośród wymienionych szczególnie barwną postacią był płk Malone. W przeszłości służył on w Królewskiej Marynarce Wojennej, należał też do pionierów brytyjskiego lotnictwa morskiego, a w czasie wojny dowodził okrętem. Po I wojnie światowej odwiedził Rosję Radziecką i zafascynował się bolszewizmem. W 1920 r. został pierwszym reprezentantem środowisk komunistycznych w Izbie Gmin. Później związał się z Partią Pracy, z ramienia której wszedł do parlamentu w 1928 r. Dla Biura Ukraińskiego ważne było to, że miał liczne osobiste kontakty z brytyjskim establishmentem. Dzięki niemu Kysiński mógł dystrybuować informacje wśród polityków brytyjskich o aspiracjach oraz położeniu politycznym i ekonomicznym Ukraińców.

Warto wspomnieć też o znajomości Kysińskiego z prof. Robertem Williamem Seton-Watsonem. Pod kierownictwem tego wybitnego znawcy stosunków narodowościowych w Europie Wschodniej kierownik Biura Ukraińskiego pisał doktorat w London's School of Slavonic and East European Studies. Malone i Seton-Watson rekomendowali Kysińskiego na członka Królewskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych (Royal Institute of International Affairs), co umocniło jego autorytet wśród Brytyjczyków²⁰.

Tuż przed tym, jak Biuro Ukraińskie w Londynie zwróciło uwagę na informacje o klęsce głodowej nad Dnieprem, próbowało ono zainicjować kampanię antyradziecką. Na przeszkodzie w jej rozwinięciu, poza skromnością kadr, stała niewielka ilość posiadanych informacji „z pierwszej ręki”. Problem ten ponownie uwidocznił się w trakcie kampanii informacyjnej podjętej w związku z Wielkim Głodem.

Impulsem do zintensyfikowania działań Biura Ukraińskiego w Londynie na rzecz pomocy dla głodujących mieszkańców Ukrainy stały się wiadomości o uchodźcach z ZSRR przybywających do Polski i Rumunii. Ze względu na ich znaczną liczbę działający w Rumunii Ukraiński Komitet Pomocy 21 marca 1932 r. skierował memoriał do Ligi Narodów²¹. Według pochodzących z tego samego źródła danych od początku stycznia do 13 marca 1932 r. do Rumunii przybyło 1055 uchodźców (w tym 506 dzieci). Ponadto pogranicznicy rumuńscy byli świadkami zabicia po radzieckiej stronie granicy 10 osób oraz zranienia 29. Przypuszczano zatem, że bliżej nieokreślona liczba osób musiała też ponieść śmierć, zanim weszła na pas przygraniczny. Uchodźcy, którzy przedostali się na rumuńską stronę, w swych zeznaniach powtarzali informację o głodzie szerzącym się na Ukrainie. Wiadomości te potwierdzał

¹⁹ R. Kuśnierz, *Propaganda radziecka w okresie Wielkiego Głodu na Ukrainie (1932-1933)*, „Dzieje Najnowsze” 2004, nr 4, s. 42; *The Great Famine*, „The Ukrainian Weekly”, no. 36, 4.09.1983, s. 7.

²⁰ O.T. Martynowych, *A Ukrainian Canadian...*, s. 269.

²¹ IPMS, BU, sygn. 198, s. 122-123, *Mémoire concernant les réfugiés Ukrainiens en Roumanie présentée par LED délégués des organisations ukrainiennes, membres du Comité Consultatif des organisations privées pour les réfugiés*, Genève, 21.03.1932.

Hnat Porochiwski, jeden z działaczy środowiska byłych żołnierzy armii Ukraińskiej Republiki Ludowej w Bukareszcie, pozostający w ścisłym kontakcie z londyńskim biurem. „Wszyscy oni – pisał w jednym z przesłanych raportów – są narodowości ukraińskiej i rumuńskiej. Jedynie tysiącowi uciekinierów udało się przebiec na rumuński brzeg, ale wielu nie zdołało tego zrobić i poległo od kul radzieckich pograniczników, albo na Dniestrze, albo na terenie Ukrainy”²².

W kwietniu 1932 r. do Londynu, drogą przez Genewę i Pragę, zaczęły docierać kolejne informacje. Potwierdzały one przybywanie z terytorium ZSRR do Rumunii nowych grup zbiegów²³. W związku z tą sytuacją Biuro Ukraińskie wsparło – zapowiedzianą na 13 kwietnia 1932 r. w Izbie Gmin – dyskusję na temat potrzeby interwencji Ligi Narodów w sprawie pomocy uchodźcom. W jej trakcie przedstawiciel rządu brytyjskiego poinformował parlamentarzystów, że interweniował już ukraiński komitet pomocy w Rumunii i wydaje się, że problem został załatwiony²⁴.

W rzeczywistości sytuacja wcale nie przedstawiała się tak dobrze. Tylko w maju 1932 r. do Rumunii przeszło ok. 150 osób. Według informacji otrzymanych przez Biuro Ukraińskie od praskiego przedstawiciela, zdecydowanie odbiegających od wspomnianych danych Porochiwskiego, ukraiński komitet pomocy do tego czasu zaopiekował się już ok. 5 tys. osób. Potwierdzano też przypadki, gdy władze rumuńskie decydowały się na zawrócenie uchodźców i przekazanie ich władzom radzieckim. M. Trocki w liście do Dmytra Antonczuka pisał, że „Po interwencji Ukraińskiego Społecznego Komitetu Pomocy Rząd obiecał wstrzymać wydawanie uciekinierów pod warunkiem, że Komitet przejmie na siebie pomoc prawną (wyrobienie dokumentów) i materialną”²⁵. Szanse na zapewnienie wsparcia w drodze zbiórki dobrowolnych ofiar były jednak niewielkie. Dlatego komitet w Bukareszcie zwrócił się o pomoc do Nansenowskiego Międzynarodowego Biura do spraw Uchodźców. Według szacunków na utrzymanie tych, którzy już przekroczyli granicę, potrzebował ok. 1 mln lei. Nansenowskie Biuro zgodziło się desygnować na pomoc 10 tys. franków szwajcarskich (ok. 340 tys. lei), ale pod warunkiem, że kwota ta zostanie zwrócona w ciągu następnych 5 lat. Pomimo wątpliwości bukaresztański komitet zdecydował się przyjąć zapomogę. Równocześnie za pośrednictwem Biura Ukraińskiego w Londynie pragnął wpłynąć na przedstawiciela Wielkiej Brytanii w Międzynarodowym Biurze do spraw Uchodźców, aby instytucja ta przychylniej ustosunkowywała się do ukraińskich próśb²⁶.

W czerwcu 1932 r. Biuro Ukraińskie w Londynie odnotowało: „Angielska prasa [w ostatnich tygodniach – R.W.] rozpisala się wielce o sytuacji na Ukrainie, dostar-

²² Tamże, s. 153-157, Г. Порохівський, *Втікачі з України*, Бухарест. Zob. też: Мілена Рудницька, *Статті, листи, документи*, упоряд. М. Гадюк, Львів 1998, s. 394-395; *Pogrom włościan ukraińskich na pograniczu rumuńsko-sowieckim*, „Wiadomości Ukraińskie”, nr 100/690, 03.03.1932, s. 2.

²³ IPMS, BU, sygn. 14, s. 77, В. Кисілевський до Д. Антончука, Лондон, 23.04.1932

²⁴ О.Т. Мартынович, *A Ukrainian Canadian...*, s. 273.

²⁵ IPMS, BU, sygn. 16, s. 56, М. Троцький до Д. Антончука, Женева, 03.06.1932.

²⁶ Tamże.

czyliśmy [jej] pomocne materiały”²⁷. Nie miało ono, oczywiście, decydującego wpływu na informacje zamieszczane w gazetach brytyjskich, ale mogło służyć pomocą, zasilając redakcje swoimi materiałami i notatkami. Organizując akcję informacyjno-propagandową, drukowało i dystrybuowało sprawozdania prasowe w języku ukraińskim, które wysyłało do 30 odbiorców. Wydawało też w nakładzie 900 egzemplarzy comiesięczny pięciostronicowy biuletyn oraz przygotowywało angielskojęzyczne sprawozdania prasowe (35 egz.) i przeglądy (50 egz.). Za cel Biuro stawiało też dostarczanie informacji wybranym politykom brytyjskim. Tak było na przykład 24 czerwca, tj. dwa dni po tym, gdy członkowie Izby Gmin wystąpili z interpelacją w sprawie polityki radzieckiej. Rozesłało ono wtedy do wszystkich uczestników dyskusji materiały o ZSRR oraz podziękowania za wsparcie Ukraińców²⁸.

Zaobserwowany w 1932 r. wzrost zainteresowania Brytyjczyków wydarzeniami na Ukrainie Radzieckiej był częścią składową ich szerszej polityki wschodniej oraz konsekwencją docierających do Londynu informacji o represjach i terrorze w ZSRR. W liście z 12 października 1932 r. Wołodmyr Kysilewski pisał do Sue Makohin: „Coś się dzieje w Rosji Radzieckiej i wszystkie gazety londyńskie są pełne doniesień o aresztach czołowych działaczy komunistycznych w Moskwie. My wszyscy musimy obserwować wydarzenia i czekać właściwego momentu dla Ukr[aińców]”²⁹. Autor listu nie zdawał sobie jeszcze sprawy z rzeczywistego rozmiaru katastrofy głodowej. Ogólny ówczesny brak wiedzy w tej kwestii w znacznym stopniu (ale nie tylko) wynikał z nieistnienia stałego kontaktu z Ukrainą Radziecką oraz kontrpropagandy radzieckiej³⁰.

W listopadzie 1932 r. Makohin i Kysilewski podjęli rozmowy z środowiskami brytyjskimi zajmującymi się pomocą humanitarną. Jednak dopiero kilka miesięcy później inicjatywa ich trafiła na podatny grunt. Nastąpiło to po tym, gdy w marcu 1933 r. dziennikarze Malcolm Muggeridge i Gareth Jones opublikowali w brytyjskiej prasie („Manchester Guardian” i „London Evening Standard”) relacje z pobytu na obszarach objętych głodem³¹. Dostarczały one wiarygodnych i przekonywających informacji o tragedii. Prowadzony przez Biuro Ukraińskie przegląd prasy brytyjskiej po-

²⁷ Tamże, sygn. 14a, s. 116, *B. Kисілевський до Д. Антончика*, Лондон, 07.06.1932. W prasie brytyjskiej w lutym 1931 r. ukazały się 3 notatki o Ukrainie i Ukraińcach, w kwietniu 1931 r. – 35, ogółem w tymże roku 194 teksty o Ukrainie i Ukraińcach, spośród nich 14 poświęconych było Ukrainie Radzieckiej. W następnych latach odnotowano odpowiednio: 1932 – 360/231, w 1933 (od 1 stycznia do 15 września) – 627/472, w 1934 ogółem 750, 1935 – ponad 1 tys. Zob.: tamże, sygn. 2, s. 36, *B. Kисілевський, Перегляд праці Українського Бюро в Лондоні а року 1931-1932-1933; Propaganda ukraińska w Anglii*, „Biuletyn Polsko-Ukraiński” 1936, nr 35; В.Ю. Киселівський, *Українська справа у Англії*, „Діло”, ч. 18, 24.01.1935, s. 2-3.

²⁸ IPMS, BU, sygn. 2, k. 14-15, *Строго огірочний звіт діяльності Українського Бюро в Лондоні за місяць червень 1932 року*, 30.06.1932.

²⁹ Tamże, sygn. 4, k. 262, *B. Kисілевський до Я. Макогона*, 12.10.1932.

³⁰ Szerzej zob.: R. Kuśnierz, *Propaganda radziecka...*, s. 29-46.

³¹ Tamże, s. 42; O.T. Martynowych, *A Ukrainian Canadian...* s. 273.

twierdzał trwający od wiosny 1933 r. dalszy wzrost zainteresowania wydarzeniami na Ukrainie Radzieckiej³².

W połowie 1933 r. rozpoczęła się ponowna mobilizacja środowisk ukraińskich, w tym także londyńskiego Biura. Podjęte działania w pierwszej kolejności skutkowały powstaniem komitetów protestacyjnych i pomocowych. Dnia 19 lipca 1933 r. Wołodmyr Cełowicz, polityk Ukraińskiego Zjednoczenia Narodowo-Demokratycznego (UNDO), wystosował list do przebywającego w Genewie J. Makohina. Pisał w nim o zaniepokojeniu galicyjskich kręgów politycznych i kościelnych sytuacją na Ukrainie Radzieckiej. Partie ukraińskie w II Rzeczypospolitej w porozumieniu z metropolitą Andrejem Szeptyckim i pozostałymi biskupami greckokatolickimi zaproponowały przeprowadzenie akcji protestacyjnej. W jej ramach planowano wydanie odezwy do opinii międzynarodowej, ogłoszenie dwudniowej żałoby, zorganizowanie manifestacji antyradzieckich oraz zebranie datków na rzecz uchodźców. Uważano, że podobna akcja mogłaby odbyć się też w środowiskach ukraińskiej emigracji, a towarzyszyć jej powinno zakładanie lokalnych komitetów pomocy. Cełowicz przekonywał Makohina, próbując zachęcić do współdziałania, że we Lwowie przywiązywano dużą wagę do udziału jego biur prasowych w Genewie i Londynie³³.

Jacob Makohin, odpowiadając na propozycję Cełowicza, zgodził się z twierdzeniem o potrzebie podjęcia należytej kampanii. Zapewnił też, dając przy tym upust swemu głębokiemu przekonaniu o wyjątkowości finansowanych przez siebie instytucji, że gotów jest poprzeć projektowaną akcję. Zaręczał, że na terenie międzynarodowym będzie miała ona sens dopiero po wcześniejszych wystąpieniach mieszkańców Galicji. Według niego tam też należało zorganizować centralę koordynującą akcję protestacyjną i pomocową oraz wypracować długotrwały plan działania. Makohin przekonywał w swej odpowiedzi – notabene działacze lwowscy byli tego świadomi – że w Galicji, gdzie dominowała ludność chłopska, nastroje antyradzieckie będzie można rozbudzić dopiero po żniwach, na przełomie sierpnia i września, i dlatego protesty należy zorganizować w tym terminie. Zaznaczał też, że komitety protestacyjne zakładane na emigracji przed podjęciem działalności nie powinny wysyłać petycji do Ligi Narodów³⁴.

Własną propozycję odpowiedzi na wspomniany list Cełowicza do akceptacji Makohinowi przedstawił także Kysilewski. Uważał on, że biura mogą włączyć się do wspólnej akcji, ale wszelkie działania należało prowadzić zgodnie z wcześniej ustalonym planem. Na gruncie galicyjskim, według niego, wystąpienia protestacyjne powinny być wymierzone jednocześnie w terror na Ukrainie Radzieckiej oraz działalność lokalnych środowisk komunistycznych i proradzieckich. Rola biur, twierdził, polegałaby na monitorowaniu publikacji, przygotowywaniu odpowiednich materiałów pasowych, wydawaniu biuletynu informacyjnego oraz tłumaczeniu i dystrybu-

³² IPMS, BU, sygn. 5, s. 231, *В. Кисілевський до Я. Макогона*, Лондон, 13.07.1933. Zob. też: [Укрбюро Лондон], *Англійська преса про голод на Кубані*, „Діло”, ч. 227, 31.08.1933, s. 4; [Укрбюро Лондон], *Англійська преса про голод на Україні*, „Діло”, ч. 244, 17.09.1933, s. 3.

³³ Tamże, s. 237, *Копія В. Целевича до Добродія [Я. Макогін]*, Лондон, 19.07.1933.

³⁴ Tamże, s. 258-259, *[Я. Макогін] до В. Целевича*, Женева, 26.07.1933.

owaniu materiałów informacyjnych wśród nie-Ukraińców. Ze względu na porę wakacyjną, jak pisał, w Wielkiej Brytanii nie należałoby inicjować akcji w sierpniu. Zwracał też uwagę, że przygotowywane przez Ukraińską Reprezentację Parlamentarną w Polsce odezwy muszą opierać się na materiale faktograficznym oraz powinny mieć publiczne poparcie hierarchów kościelnych³⁵.

Samodzielne stanowisko polityków galicyjskich wywołało niezadowolenie Makohina. Przekonany o wyjątkowości swych poczynań i jakoby należnym mu moralnym przywództwie w organizowaniu protestów na arenie międzynarodowej, z oburzeniem komentował ich działania. Swoje wzburzenie tłumaczył tym, że nie czekając na jego odpowiedź, we Lwowie podjęto decyzję o powołaniu komitetu protestacyjnego³⁶. Charakterystyczna dla wypowiedzi Makohina jednostronność oceny sytuacji i tendencja do lokowania własnej osoby na pozycji mentora uzewnętrzniały cechy jego ówczesnego charakteru. W swej korespondencji skrętnie przemilczał, że zainteresował się głodem na Ukrainie wtedy, gdy we Lwowie była to kwestia dyskutowana już od co najmniej kilku miesięcy. Ponadto krytykowana przez niego decyzja o powołaniu 25 lipca 1933 r. Ukraińskiego Społecznego Komitetu Ratunku Ukrainy (UHKRU) we Lwowie, sformowanego głównie siłami UNDO, była już znacznie spóźniona w stosunku do chronologii wydarzeń na Ukrainie Radzieckiej³⁷.

Pomimo negatywnego stanowiska fundatora Biuro Ukraińskie w Londynie 21 sierpnia 1933 r. wystosowało pismo do UHKRU, w którym składało „deklarację solidarności w akcji” zapoczątkowanej we Lwowie. Podkreślano w nim, że finansowane przez Makohina biura „uważają, że Ukraińska Reprezentacja Parlamentarna i centralne instytucje na ziemiach ukraińskich, które bezpośrednio i faktycznie reprezentują miliony ludności ukraińskiej, jako jedyne powołane są do tego, aby przejąć kierownictwo nad akcją ratunkową”. Kysilewski, występujący w imieniu Biura, deklarował pragnienie ścisłej współpracy z lwowskim komitetem i dołożenia starań, aby opinia zagraniczna była poinformowana „o sytuacji na Wielkiej Ukrainie, gdzie radziecka moskiewska władza doprowadziła ludność do głodowej śmierci”. Zapowiadał też informowanie opinii brytyjskiej o pracy UHKRU. Na zakończenie oznajmił: „Aby swe oświadczenie moralnej solidarności i oparcie umocnić także materialnie, biura ukraińskie przekazują do dyspozycji Ukraińskiego Społecznego Komitetu Ratunku Ukrainy we Lwowie sumę stu dolarów amer[kańskich]”³⁸.

³⁵ Tamże, s. 262-263, *Проект відповіді для Целевича*, Лондон, 27.07.1933. Zob. też: tamże, s. 265, *Я. Макогін до В. Кисілевського*, Женева, 29.07.1933.

³⁶ Tamże, s. 266, *Я. Макогін до Доктора [В. Кисілевського]*, Женева, 1933.

³⁷ *Український Громадський Комітет Допомоги Страждальній Україні*, „Діло”, ч. 195, 28.07.1933, s. 1. Szerzej zob.: R. Kuśnierz, *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929-1933)*, Toruń 2005, s. 217-222.

³⁸ IPMS, BU, sygn. 199, s. 38, *[В. Кисілевський] до Д. Левицького*, Лондон, 21.08.1933. Ten sam dokument zob. też: Biblioteka Narodowa (dalej: BN), Towarzystwo Naukowe im. T. Szewczenki (dalej: TNSz.) mkf. 68694, s. 1453, *В. Кисілевський до Д. Левицького*, Лондон, 21.08.1933.

Powyższa deklaracja spotkała się z wzajemnością kierownictwa UHKRU. W piśmie podpisanym przez Miłenę Rudnycką i Zenowija Pełenskiego obiecywano informować Biuro Ukraińskie w Londynie na bieżąco o podejmowanych działaniach³⁹. Porozumienie to ważne było dla obydwu stron, choć zdecydowanie więcej znaczyło dla londyńskiego biura. Dzięki niemu mogło bowiem liczyć na lepszy dopływ informacji, tak niezbędnych dla jego funkcjonowania.

W połowie sierpnia 1933 r. Makohin zgodził się, że wysłanie pomocy głodującym jest konieczne⁴⁰. Natomiast po opublikowaniu apelu we lwowskim dzienniku „Diło” *Биймо у великій дзвін на тривогу!*⁴¹ uznał deklarację za bardzo udaną i zgodną ze swoim stanowiskiem. Tym samym gotów był – jak pisał do W. Kysilewskiego – z podległymi mu biurami dołączyć do koordynowanej ze Lwowa kampanii propagandowej⁴². Stanowisko jego w tej kwestii w rzeczywistości pozostawało jednak ciągle dwuznaczne. W korespondencji ze swoimi współpracownikami narzekał, że zainicjowana przez niego przed dwoma laty akcja informacyjna nie przeszła na utrzymanie środowisk galicyjskich, a pojawiające się ograniczenia finansowe nie pozwalają mu na jej kontynuowanie⁴³.

Następne miesiące przyniosły załamanie akcji protestacyjnej w Galicji. Nim to nastąpiło, niesprzyjające wiadomości spłynęły do Londynu z Rumunii. Pomimo pojawienia się nowych uchodźców i ich relacji o warunkach na Ukrainie Radzieckiej⁴⁴ władze rumuńskie zabroniły przeprowadzania wiecu protestacyjnego w Bukareszcie. Zastosowały on też działania prewencyjne (konfiskatę) wobec ukraińskiej gazety „Czas” za zamieszczenie informacji o głodzie⁴⁵. Pogorszenie warunków do organizacji protestów dostrzeżono również w Czechosłowacji. Zapewne także tutaj ważną rolę w ich neutralizacji odegrała presja władz radzieckich⁴⁶. Wspominał o tym Dmytro Antonczuk, kierujący praskim przedstawicielstwem biur, w jednym z listów do W. Kysilewskiego: „Warunki dla pracy w sprawie głodu być może są tutaj bardziej niesprzyjające niż gdziekolwiek. Dowód. W minionym tygodniu prasa czeska przyniosła ponad dziesiątkę artykułów i informacji o sytuacji na Ukrainie. W tym tygo-

³⁹ IPMS, BU, sygn. 199, s. 38, *Український Громадський Комітет Рятунку України до Українського Бюро в Лондоні*, Львів, 25.08.1933.

⁴⁰ Tamże, sygn. 5, s. 274, *Я. Макогін до Доктора [В. Кисілевського]*, Женева, 15.08.1933.

⁴¹ *Биймо у великій дзвін на тривогу!*, „Diło”, ч. 212, 14.08.1933, s. 1.

⁴² IPMS, BU, sygn. 5, s. 276, *Я. Макогін до Доктора [В. Кисілевського]*, Женева, 16.08.1933.

⁴³ Tamże, s. 279, *Я. Макогін до Доктора [В. Кисілевського]*, Женева, 25.08.1933.

⁴⁴ Tamże, sygn. 199, s. 40-42, *Бюлетень Українського Телеграфного Агентства (Українтаг)*, Букарешт, 25.08.1933.

⁴⁵ Tamże, sygn. 14a, k. 332v, *Д. Антончик до В. Кисілевського*, Прага, 08.08.1933; sygn. 16, s. 213, *Д. Антончик до М. Троцького*, Прага, 13.09.1933; BN, TNSz., mkf. 68694, s. 1773, *Українські Громадський Комітет Рятунку України у Чернівцях до Українського Громадського Комітету Рятунку України*, Чернівці, 02.09.1933; R. Kuśnierz, *Ukraina w latach...*, s. 222.

⁴⁶ Por.: *Pomór w „raju bolszewickim”. Głód na Ukrainie w latach 1932-1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu*, oprac. R. Kuśnierz, Toruń 2008, s. 87-88.

dniu ani jednego słowa o głodzie. Przypuszcza się, że prasa otrzymała pewne wskazówki. Bolszewicy oficjalnie i nieoficjalnie przeprowadzili szaloną kontrakcję [...]. Bolszewicy agenci zwołują wiece, organizują bezrobotnych i wysyłają ich do Komitetu Pomocowego, do instytucji humanitarnych [, by zwracali się – R.W.] o pomoc mówiąc: Pomagajcie nam, jeśli jesteście tacy wrażliwi. Na Ukrainie nie ma głodu. Głód jest u nas⁴⁷.

Dnia 26 sierpnia 1933 r. w trakcie narady polityków galicyjskich współtworzących UHKRU rozmawiano o wciągnięciu Biura Ukraińskiego w Londynie do kampanii propagandowej na arenie międzynarodowym⁴⁸. Makohin przyjął to stanowisko z satysfakcją pomimo zastrzeżeń wobec sposobu organizacji akcji. Na początku września, w korespondencji prowadzonej z W. Kysilewskim, kolejny raz wspominał o konieczności rozpoczęcia przygotowań do akcji antyradzieckiej. Rozpisując się o swej wizji, jak powinna ona wyglądać, dostarczał tym samym instrukcji dla bieżącej pracy Biura. Przy okazji informował Kysilewskiego, czyniąc zresztą już to nie pierwszy raz, że jeśli politycy galicyjscy nie wykażą się ponadpartyjnością oraz zdolnością organizacji kampanii, gotów jest natychmiast zerwać współpracę. Według Makohina do jej kierowania należało wyznaczyć jedną osobę i przestrzegał, aby nie była to posłanka Miłena Rudnycka. Sugerował, by fundusze na utrzymanie akcji pochodziły ze zbiorów na pomoc głodującym. Poinformował też Kysilewskiego, że zaproponował zwołanie narady, która odbyłaby się przy okazji organizacji kongresu mniejszości narodowych⁴⁹.

We wrześniu 1933 r. w Genewie, w trakcie wspomnianego kongresu, doszło do spotkania wszystkich przybyłych tam polityków ukraińskich. Odbyło się ono w apartamencie hotelowym wynajmowanym przez Makohina⁵⁰. Narada nie pociągnęła za sobą koordynacji działań, zintensyfikowała natomiast personalny konflikt Makohina z posłanką M. Rudnycką i posłem Z. Pełenskim⁵¹ (formalnie został on zażegnany dopiero pod koniec wiosny 1934 r.⁵²). W korespondencji z pracownikami biur Makohin pisał: „będę zainteresowany tą sprawą [tj. wsparciem kampanii protestacyjnej – R.W.] jedynie wtedy, kiedy przekonam się, że akcja idzie na pomoc głodującym, a nie dla podniesienia prestiżu części kraju, partii, a w najgorszym [przypadku] nawet osób⁵³”. W czasie spotkania przychylnie niż delegację polityków z II Rzeczy-

⁴⁷ IPMS, BU, sygn. 14a, s. 333, *Д. Антончик до В. Кисілевського*, Прага, 18.08.1933.

⁴⁸ Tamże, sygn. 5, s. 282, *[В. Кисілевський] до Я. Макогона*, Лондон, 31.08.1933.

⁴⁹ Tamże, s. 284-285, *Я. Макогін до Доктора [В. Кисілевського]*, Женева, 4.09.1933.

⁵⁰ Tamże, s. 311, *[В. Кисілевський] до Д. Антончука*, Лондон, 23.09.1933; BN, TNSz., mkf. 68694, s. 145, *Українська Парламентарна Репрезентація до Українського Громадського Комітету Рятунку України*, Львів, 14 XII 1933; *Sprawy kulturalno-oświatowe i społeczne. Ridna Szkoła. – Proświta. – Akcja antysowiecka. – Wszekukraiński kongres, „Sprawy Narodowościowe” 1933*, nr 5, s. 553; S.J. Paprocki, *Zjazdy Mniejszościowe. IX. Kongres Mniejszości Narodowych w Bernie*, „Sprawy Narodowościowe” 1933, nr 5, s. 590, 595, 596-597.

⁵¹ IPMS, BU, sygn. 6, s. 234, *Я. Макогін до В. Кисілевського*, Женева, 22.10.1934.

⁵² Tamże, sygn. 16, s. 258, *М. Троцький до Д. Антончука*, Женева, 19.05.1934.

⁵³ Tamże, sygn. 5, k. 304, *Я. Макогін до Д. Антончука*, Прага, 22.09.1933.

spolitej potraktował ukraińskich parlamentarzystów z Rumunii, których osobiście zaprosił do Londynu.

Stanowisko J. Makohina i wywierana przez niego presja nie stwarzały sprzyjających warunków do prowadzenia przez Biuro Ukraińskie w Londynie samodzielnej kampanii informacyjnej. Przeżywane przez niego trudności finansowe spowodowały, że Kysilewski niejednokrotnie stawał się świadkiem, jak wpływały one na wspomniany konflikt z posłami galicyjskimi⁵⁴. Notabene oficjalnie, postępując zgodnie z linią swego mocodawcy, również Kysilewski był zawiedzony stanowiskiem działaczy galicyjskich⁵⁵. W liście do D. Antonczuka określił deklarację wydaną przez lwowski Ukraiński Społeczny Komitet Ratunku Ukrainy jesienią 1933 r. jako pompatyczną i nierzeczą, mimo iż sam przetłumaczył ją na język angielski⁵⁶. Pisał też: „Lwowski komitet [pomocy] głodującym doprowadził mnie do szału i niemal nie rozchorowałem się przez niego. Nie potrafią przeprowadzić żadnej akcji. Nie wykorzystują żadnych możliwości, nie starają się zrobić cokolwiek sami”⁵⁷. Nie wiadomo, na ile szczerą była ta wypowiedź. Z zachowanej korespondencji wynika bowiem, że takiego tonu krytyki unikał w kontaktach z osobami spoza biur informacyjnych, wypowiadając się wręcz pozytywnie o pracy galicyjskich polityków⁵⁸.

We wrześniu 1933 r. do Londynu przybyli wspomniani już ukraińscy parlamentarzyści z Rumunii: senator Wołodmyr Załozecki i poseł Jurij Serbyniuk⁵⁹. W trakcie konferencji z Makohinem zachęcali go do samodzielnego finansowania działalności Biura Ukraińskiego i odradzali przekazanie kontroli nad nim politykom galicyjskim⁶⁰. Ich obecność w Londynie Makohin i Kysilewski wykorzystali do poinformowania Brytyjczyków o sytuacji na Ukrainie oraz stworzenia brytyjskiego komitetu pomocy ofiarom głodu⁶¹.

Na krótko przed ich przyjazdem, w pierwszej połowie września 1933 r. Kysilewski podjął interwencję w brytyjskim Czerwonym Krzyżu. Działając w ścisłym porozumieniu z płk. Malonem, chciał zachęcić Międzynarodowy Czerwony Krzyż do wysłania przedstawiciela na tereny objęte głodem⁶². Zadanie to obaj potraktowali bardzo poważnie, tym bardziej że ich chlebodawca zapewniał o posiadaniu wiarygodnych informacji, że jeśli uda się to osiągnąć, to wyjedzie tam też specjalna komi-

⁵⁴ Tamże, s. 296-298, *Я. Макогін до Доктора [В. Кисілевського]*, Женева, 15.09.1933, s. 398, *Заява Українського Бюро*.

⁵⁵ Wrogi stosunek J. Makohina do M. Rudnickiej miał najprawdopodobniej podłoże osobiste. Posłanka nie wahała się bowiem mu wytknąć, że nie zasługuje na zaufanie oraz próbuje odgrywać nienależną mu rolę w życiu politycznym, którą sobie sam przypisuje. Zob.: NA, KV2/1239, *Extract form: -SF/75/Ukraine/I*, 20, 14.12.1933.

⁵⁶ Por.: IPMS, BU, sygn. 14a, s. 353, *Витяг з протоколу Празького Комітету Рятунку України з дня 16.X.1933*, Прага, 30.10.1933; sygn. 16, s. 215, *Д. Антончик до М. Троцького*, Прага, 12.10.1933.

⁵⁷ Tamże, sygn. 14a, s. 340, *В. Кисілевський до Д. Антончука*, Лондон, 25.09.1933.

⁵⁸ Tamże, sygn. 140, s. 18-19, *[В. Кисілевський] до О. Мельника*, Лондон, 22.09.1933.

⁵⁹ NA, KV2/1239, CX/8825, 02.10.1933; PF.40371, 10.10.1933.

⁶⁰ IPMS, BU, sygn. 14a, s. 342, *В. Кисілевський до Д. Антончука*, Лондон, 28.09.1933.

⁶¹ [Укрбюро Лондон], *Акція допомоги в Англії*, „Діло”, ч. 264, 08.10.1933, с. 2.

⁶² IPMS, BU, sygn. 5, s. 295, *[В. Кисілевський] до Я. Макогона*, Лондон, 13.09.1933.

sja brytyjska dla zbadania sytuacji. Według Makohina stworzyłoby to bardzo realne szanse na podjęcie akcji humanitarnej na wzór zorganizowanej w latach I wojny światowej przez Herberta Hoovera⁶³.

W międzyczasie Biuro Ukraińskie nawiązało bezpośredni kontakt z organizacjami charytatywnymi: Save the Children Fund⁶⁴, Federation of Jewish Relief Organisations⁶⁵ i Society of Friends. Podobnie jak w przypadku Czerwonego Krzyża rozmowy dotyczyły wysłania przedstawiciela na Ukrainę w celu naocznej oceny sytuacji. Propozycja ta spotkała się ze wsparciem środowisk żydowskich, w tym czasie już pomagających mieszkańcom Ukrainy⁶⁶. Rozmowy z wymienionymi organizacjami prowadził głównie płk Malone⁶⁷. Dnia 29 września w jego prywatnym domu odbyło się pierwsze spotkanie z ich przedstawicielami. Obok nich w rozmowach uczestniczyli W. Kysilewski, senator Załozecki i poseł Serbyniuk⁶⁸. Głównym przedmiotem dyskusji była sprawa powołania w Londynie komitetu pomocy głodującym⁶⁹.

Drugie spotkanie nieformalnego komitetu odbyło się 6 października⁷⁰. W jego trakcie nadal dyskutowano nad kwestią pomocy głodującym oraz potrzebą wysyłki przedstawiciela. Uczestnicy spotkania zwrócili uwagę, że radzieckie władze mogą nie tylko nie pozwolić wjechać mu na swój teren, ale też nie dopuścić do udzielenia pomocy żywnościowej. W tym samym czasie okazało się, że Międzynarodowy Czerwony Krzyż nie będzie w stanie pomóc głodującym. Nie mógł on bowiem pracować na terenach objętych kataklizmem bez oficjalnej zgody władz oraz bez współdziałania z lokalnymi strukturami organizacji. Informując o tym, Kysilewski pisał do Lwowa: „Podczas omawiania sprawy wzięto pod uwagę, że mogą być dwie metody pomocy ukraińskiej ludności:

- 1) poprzez odpowiednie nagłośnienie [wydarzeń, tj.] publikując prawdziwe fakty o głodzie na Ukrainie, [a także] drogą nacisku [za pośrednictwem] międzynarodowej opinii publicznej, [można spróbować] zmusić radziecki rząd, aby zajął się ratowaniem głodujących. Ale ta metoda, według angielskich przedstawicieli, nie doprowadzi do celu, bo a) radziecki rząd nie za bardzo liczy się z międzynarodową opinią publiczną, b) nie zależy mu na uchronieniu ukraińskiej ludności chłopskiej.
- 2) drugim sposobem pomocy były: a) zbiórka środków żywności, b) wystaranie się o zezwolenie u władz radzieckich na przewiezienie zebranych materiałów (według możliwości bez [uiszczania] cła) w rejonny najbardziej potrzebujące

⁶³ Tamże, s. 296-298, *Я. Макогін до Доктора [В. Кисілевського]*, Женева, 15.09.1933.

⁶⁴ Tamże, sygn. 199, s. 54, *L.B. Golden to C. Malone*, London, 07.09.1933.

⁶⁵ Tamże, s. 58, *A.M. Kaizer to C. Malone*, London, 15.09.1933.

⁶⁶ Tamże, s. 68, *Українське Бюро в Лондоні до Українського Громадського Комітету Рятунку України*, Лондон, 19.09.1933.

⁶⁷ NA, KV2/1239, CX/8825, 02.10.1933; PF.40371, 10.10.1933.

⁶⁸ IPMS, BU, sygn. 199, s. 60, *C. Malone to A.M. Kaizer*, London, 27.09.1933.

⁶⁹ Tamże, s. 202, *Українське Бюро в Лондоні до Секретаря Українського Громадського Комітету Рятунку України*, Лондон, 09.03.1934.

⁷⁰ Tamże, s. 62, *C. Malone to A.M. Kaizer*, London, October 1933.

помocy, c) i w reszcie rozdzielnie zebranych i przywiezionych środków żywności”⁷¹.

Na naradzie przedstawiciele angielskich organizacji charytatywnych opowiedzieli się za drugim sposobem pomocy. Przyznali zgodnie, że podstawowym problem w pertraktacjach było to, że ZSRR jednoznacznie negował sprawę głodu na Ukrainie. W trakcie dyskusji okazało się też, że jednej z brytyjskich organizacji udało się już uzyskać od władz moskiewskich wstępną zgodę na przysłanie pomocy. Ustępstwo nie oznaczało, że przyznały one, że doszło do klęski głodowej. Zgodę miały wyrazić dlatego – jak pisał Kysilewski, cytując słowa jednego z urzędników z radzieckiej ambasady w Londynie – że „obecny kryzys gospodarczy nie ominął Ukrainy i jest tam też wielu ludzi potrzebujących pomocy”. Zdaniem radzieckiego dyplomaty pomoc można było dostarczyć tylko drogą oficjalną za pośrednictwem sieci sklepów walutowych „Torgsin”⁷².

Według Brytyjczyków zebranie i dostarczenie zboża dla głodujących byłoby zabiegiem bardzo kosztownym, między innymi ze względu na ryzyko obciążenia go cłem wwozowym. Podczas narady 6 października uznano, że potrzebne są dokładniejsze informacje z Galicji, Wołynia i Bukowiny. Chciano wiedzieć, co i ile da się zebrać w ramach pomocy, jak dużo potrzeba na to czasu oraz czy UHKRU już podejmował rozmowy z czynnikami radzieckimi⁷³.

W odpowiedzi na zapytanie UHKRU poinformował Biuro Ukraińskie w Londynie, że politycy ukraińscy z II Rzeczypospolitej nie mogą prowadzić pertraktacji z władzami radzieckimi. Jeśli już ma ktoś to uczynić, to powinni zrobić to nie-Ukraińcy, bo tylko z nimi liczą się radzieckie władze. Informowano też, że nie ogłaszano dotąd zbiórki ze względu na brak zgody na wwóz żywności i w obawie przed jej zepsuciem. Szacowano jednak, że pozwoli ona zebrać ok. 5-7 wagonów zboża oraz pewną ilość innych produktów żywnościowych⁷⁴.

Starania Biura Ukraińskiego, by wspólny, nieformalny jeszcze, brytyjski komitet pomocy spróbował wpłynąć na władze w Londynie, przyniosły rezultaty dopiero po kilku tygodniach zabiegów. Dnia 27 października 1933 r. delegacja złożona z płk. Cecila Malone’a oraz Ethel Christie i Alice Nike spotkała się z Laurence’em Collierem, kierownikiem Departamentu Północnego w Foreign Office. Poproszono go o wsparcie władz

⁷¹ Tamże, s. 97-98, *Українське Бюро в Лондоні до Голови Українського Громадського Комітету Рятунку України*, Лондон, 11.10.1933.

⁷² Tamże. Szerzej nt. działalności „Torgsin” (właściwie: Всесоюзное объединение по торговле с иностранцами на территории СССР) zob. np.: E. Осокина, *Золото для индустриализации: Торгсин*, Москва 2009; R. Kuśnierz, *Nothilfe – niemiecka potoc głodującym rodakom w latach 30. XX w. na Sowieckiej Ukrainie*, „Przegląd Zachodni” 2015, nr 4, s. 257-268; В.І. Марочко, „Торгсин”: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932-1933), „Український історичний журнал” 2003, nr 3, s. 90-103; О. Мельничук, *Грошові перекази як джерело доходу системи „Торгсину” в УСРР*, „Історія України: маловідомі імена, події, факти” 2010, вип. 36, s. 203-212.

⁷³ IPMS, BU, sygn. 199, s. 97-98, *Українське Бюро в Лондоні до Голови Українського Громадського Комітету Рятунку України*, Лондон, 11.10.1933.

⁷⁴ Tamże, s. 101-102, *Український Громадський Комітет Рятунку України до Українського Бюро в Лондоні*, Львів, 23.10.1933.

brytyjskich w staraniach o wysłanie misji humanitarnej na Ukrainę⁷⁵. Nieco później kapitan Walter P. Legge, sekretarz brytyjskiego Katolickiego Komitetu Pomocy dla Rosji (Catholic Relief Committee for Russia), organizacji związanej z utworzonym pod patronatem arcybiskupa wiedeńskiego kardynała Innitzera Międzywyznaniowym i Ponnarodowym Komitetem Pomocy dla Głodujących w Związku Radzieckim, podpisał list do Ligi Narodów, w którym proszono o wysłanie komisji śledczej do ZSRR⁷⁶.

Dnia 1 listopada 1933 r., podczas następnego spotkania przedstawiciele londyńskich organizacji charytatywnych z udziałem płk. Malone'a i W. Kysilewskiego, omówiono wyniki rozmów przeprowadzonych w Genewie z kierownictwem Międzynarodowego Czerwonego Krzyża. Rozważano także propozycję nawiązania kontaktu z wiedeńskim komitetem kardynała Innitzera. Zastrzeżenia Brytyjczyków budziła osoba współpracującego z nim Ewalda Ammende, którego postrzegano jako sympatyka ruchu hitlerowskiego. Inną kwestią omawianą na spotkaniu była propozycja wykorzystania kontaktów organizacji żydowskich w Kijowie do wysondowania efektywności pomocy udzielanej za pośrednictwem sklepów „Torgsin”. Dyskutowano też o nieoficjalnej informacji, że przedstawiciel jednej z organizacji brytyjskich podjął w Moskwie starania uzyskania zgody na udzielenie pomocy głodującym. W trakcie narady poruszono również sprawę formalnego ukonstytuowania się komitetu. Ostatecznie uzgodniono, że nastąpi to podczas kolejnego spotkania, tj. 10 listopada⁷⁷.

W zapowiedzianym terminie doszło do niego, ale nie utworzono jeszcze wspólnego komitetu pomocy głodującym. Podjęto natomiast decyzję, że za trzy dni zbierze się grupa wytypowanych przedstawicieli, którzy rozpoczną prace nad statutem przyszłej organizacji. Podczas narady zrelacjonowano też wyniki rozmów w Wiedniu. Oznaczało to, że pomimo zgłaszanych uprzednio zastrzeżeń w międzyczasie doszło jednakże do kontaktów z komitetem kardynała Innitzera. W trakcie dyskusji omówiono kwestię rozpoczęcia akcji zbierania środków pieniężnych. Ustalono też, że wyłoniony w przyszłości komitet powstanie wyłącznie na bazie angielskich organizacji charytatywnych i nie będzie w nim oficjalnego przedstawiciela Biura Ukraińskiego. W ten sposób chciano uchronić go przed oskarżeniami o udział w kampanii politycznej⁷⁸.

Dnia 6 grudnia 1933 r. przedstawiciele organizacji uczestniczący w rozmowach (Save the Children Fund, Federation of Jewish Relief Organisations i Society of Friends) powołali do życia Advisory Committee for Relief in Soviet Union⁷⁹. Tak jak zapo-

⁷⁵ R. Kuśnierz, *Ukraina w latach...*, s. 225; *The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933*, ed. M. Carynnyk, L.Y. Luciuk, B. Kordan, Kingston-Vestal 1988, s. XXXVI, 329-330.

⁷⁶ IPMS, BU, sygn. 6, s. 1, [V. Kysilewsky] to J. Makohin, 2.01.1934. Zob. też: *The Catholic Relief Committee for Russia: An Appeal*, „The Tablet”, no. 4926, 06.10.1934, s. 12; *The Famine in the Soviet Union*, „The Tablet”, no. 4945, 16.02.1935, s. 21.

⁷⁷ IPMS, BU, sygn. 199, s. 113-114, *Minutes of meeting*, 01.11.1933.

⁷⁸ Tamże, s. 126-128, *Українське Бюро в Лондоні до Голови Українського Громадського Комітету Рятунку України*, Лондон, 13.11.1933.

⁷⁹ R. Kuśnierz, *Ukraina w latach...*, s. 225; IPMS, BU, sygn. 199, s. 144, [Українське Бюро] до Секретаря Українського Громадського Комітету Рятунку України. Ten sam dokument w oryginalnej formie zob.: BN, TNSz., mf. 68694, s. 1513, *B. Kysilewskyj do Секретаря Українського*

wiadano, nie zgodzono się na oficjalny udział w nim Biura Ukraińskiego. Przystano natomiast, aby W. Kysilewski został członkiem komitetu jako osoba prywatna⁸⁰. *Advisory Committee* potraktowany został przez swych założycieli jako struktura tymczasowa. Uzgodnili oni bowiem, że w momencie, gdy zaczną spływać środki finansowe, utworzą właściwy „szerszy komitet”, do którego dokooptowane zostaną znane postacie brytyjskiej sceny politycznej. Koncepcję tę udało się zrealizować, a nowo utworzona struktura otrzymała nazwę *Russian Assistance Fund*⁸¹.

Przyjęta przez komitet nazwa wywołała niezadowolenie w kręgach Biura Ukraińskiego. Niemniej w tym momencie nie była ona jego największym zmartwieniem. Źródło poważnego zaniepokojenia Biura stanowiła natomiast konkurencyjna kampania antyradziecka, jaką w Londynie podjął Wołodymyr Korostowec. W Wielkiej Brytanii reprezentował on hetmana Pawła Skoropadskiego, walczącego o zachowanie prestiżu politycznego wśród Ukraińców⁸². Zaskoczenie było o tyle większe, że w sierpniu 1933 r. Makohin i jego współpracownicy przystąpili do tworzenia komitetu antyradzieckiego. Działania utajniono, aby – jak tłumaczono – zbyt wczesnym ujawnieniem planów nie przekreślić ich szansy na powodzenie. Tymczasem Korostowec, nie mając niemal zaplecza, zorganizował akcję *ad hoc*. Prędko nabrała ona rozgłosu i odbiła się szerokim echem w prasie brytyjskiej. Okresowo zdystansowała nawet poczynania Biura Ukraińskiego, co wywołało niezadowolenie Makohina. W korespondencji ze współpracownikami wyrażał swoje rozczarowanie zaistniałą sytuacją i tym, że jego taktyka zawiodła⁸³.

Ponieważ Biuro Ukraińskie nie mogło brać oficjalnie bezpośredniego udziału w pracach *Russian Assistance Fund*, jego interesy w nim reprezentował płk Malone. Wybrano go honorowym sekretarzem organizacji, a funkcję skarbnika powierzono Ethel Christie, która w 1921 r. prowadziła akcję pomocy na Kaukazie⁸⁴. W późniejszym okresie role się odwróciły: Christie objęła funkcję honorowego sekretarza, a płk. Malone’a obrano przewodniczącym⁸⁵. Niezależność *Russian Assistance Fund* od Biura Ukraińskiego nie dla wszystkich była oczywista. Zdarzało się bowiem, że

Громадського Комітету Рятунку України, Лондон, 18.02.1934. Pierwotnie projektowano, że komitet będzie nosił nazwę *Advisory Committee for Relief in Russia*. Zob. IPMS, BU, sygn. 297, *Draft Constitution*.

⁸⁰ IPMS, BU, sygn. 199, s. 129, *L.B. Golden to C. Malone, London*, 22.11.1933.

⁸¹ Tamże, s. 144, [*Українське Бюро в Лондоні*] до Секретаря Українського Громадського Комітету Рятунку України. W drugiej połowie 1934 r. w Londynie działały faktycznie dwa brytyjskie komitety pomocy głodującym w ZSRR. Wspominanym węższym kierował Lord Dickinson, do drugiego – szerszego – wchodził przedstawiciele różnych wspólnot religijnych oraz prezydium węższego komitetu. Zob.: tamże, s. 359-360, *Українське Бюро до Секретаря Ділового Комітету Рятунку України*, Лондон, 14.07.1934.

⁸² Tamże, s. 99, *А. Жук до В. Кисілевського*, Львів, 16.10.1933.

⁸³ Tamże, sygn. 6, s. 45, *Я. Макогін до В. Кисілевського*, Женева, 28.02.1934; sygn. 199, s. 394-395, *Українське Бюро в Лондоні до Секретаря Українського Громадського Комітету Рятунку України*, Лондон, 08.08.1934.

⁸⁴ Tamże, sygn. 199, s. 202-203, *Українське Бюро в Лондоні до Секретаря Українського Громадського Комітету Рятунку України*, Лондон, 09.03.1934.

⁸⁵ Tamże, s. 389, *Russian Assistance Fund (Including Ukraine and North Caucasus)*.

to właśnie w siedzibie Biura organizowano jego narady⁸⁶. Nawet Malone uważał, że „komitet należy także do Biura”. Wyjaśniając tę kwestię, Kysilewski pisał, że komitet powinien nie tylko funkcjonować samodzielnie, ale także jego członkowie nie powinni liczyć na to, że Biuro będzie – czyniąc tym samym aluzję do postawy płk. Malone’a – wykonywało za nich jakiegokolwiek czynności⁸⁷.

Użycie w nazwie komitetu określenia *Russian Assistance Fund*, a nie *Ukrainian*, jak już wspomniano, wywołało niezadowolenie Biura Ukraińskiego. Spowodowało też interwencję Kysilewskiego. Na początku marca 1934 r., informując o skutkach swych zabiegów, pisał do J. Makohina: „Zebrania Głodowego Komitetu w Londynie stały się teraz częstsze. Zażądałem kategorycznie, by zmienił nazwę. Na moją propozycję nazwę zmieniono, ale [tylko] częściowo. Teraz komitet ma właściwie dwie nazwy. Wydrukowano także dwa rodzaje papierów firmowych. Na jednym jest *Russian Assistance Fund*, na drugim *Ukrainian Assistance Fund*. My będziemy używać ukraińskiego papieru firmowego. Cały ten *Fund* i jego praca są mi wielce nie na rękę, bo zabierają czas, jaki powinienem zużywać na inne cele”⁸⁸.

Informacje w cytowanym liście nie były dokładne. Z zachowanych dokumentów wynika bowiem, że płk Malone oficjalnie działał nie w *Ukrainian Assistance Fund*, a w *Russian Assistance Fund (Including Ukraine and North Caucasus)*.

W grudniu 1933 r. *Russian Assistance Fund* przygotowywał się do przeprowadzenia zbiórki środków finansowych. Podjął też rozmowy z radzieckim „Torgsinem”. Otrzymał od niego zapewnienie, że przy wpłacie co najmniej 5 tys. funtów przyznana zostanie zniżka w wysokości 50% na zakup żywności⁸⁹. *Fund* prowadził także rozmowy z przedstawicielami władz radzieckich w sprawie dostarczenia pomocy pod postacią zboża. Niemniej pierwsze paczki żywnościowe z pomocą na Ukrainę przekazał on dopiero w pierwszej połowie 1934 r. Wysyłkę następnych uzależnił natomiast od tego, czy otrzyma od adresatów potwierdzenie odbioru⁹⁰.

Nie angażując się bezpośrednio w zbiórkę pomocy finansowej i materialnej, kierownik Biura Ukraińskiego w Londynie skoncentrował swoją uwagę na przygotowaniu materiałów propagandowych na temat głodu na Ukrainie. Po otrzymaniu ze Lwowa dokumentów, relacji, odezwo i petycji tłumaczył je na język angielski oraz przygotowywał notatki i wysyłał do prasy⁹¹. Niektóre teksty dystrybuował płk Malone, którego zadaniem było przekazywanie ich brytyjskim politykom⁹².

Publikacja informacji o głodzie na Ukrainie spotkała się w Wielkiej Brytanii z kontrpropagandą radziecką. Odnotowując to, Kysilewski pisał do UHKRU: „Angielska

⁸⁶ Tamże, sygn. 6, s. 5, *B. Kysilewський до Я. Макогона*, Лондон, 09.01.1934.

⁸⁷ Tamże, s. 74, *B. Kysilewський до Я. Макогона*, Лондон, 26.03.1934.

⁸⁸ Tamże, s. 48, *B. Kysilewський до Я. Макогона*, Лондон, 03.03.1934.

⁸⁹ Tamże, sygn. 140, s. 29, [*B. Kysilewський*] *до О. Мельника*, Лондон, 12.12.1933.

⁹⁰ Tamże, sygn. 199, s. 10, *Український Громадський Комітет Рятунку України до В. Кисілевського*, Львів, 04.05.1934; R. Kuśnierz, *Ukraina w latach...*, s. 225-226; *The Foreign Office and the famine...*, s. XXXVIII-XXXIX.

⁹¹ Zob. IPMS, BU, sygn. 199, s. 36, *Appeal by the Ukrainian Catholic bishops on behalf of the starving population of Soviet Ukraine*.

⁹² Tamże, sygn. 5, s. 385, [*B. Kysilewський*] *до Я. Макогона*, Лондон, 12.12.1933.

prasa ustosunkowała się nadzwyczaj przychylnie do ukraińskiej akcji. Na temat głodu rozwinęła się w całej prasie żywa dyskusja. Władza radziecka poprzez swych agentów stara się zaprzeczać wszystkim informacjom o głodzie⁹³. W wysłanym kilka dni później liście dodawał: „Ogromnie daje znać o sobie brak autentycznego materiału [...]”⁹⁴. Wypominał działaczom lwowskim, że na bieżąco nie przekazywali mu relacji świadków. Najbardziej jednak w tym momencie zaskakiwała jego ogólna ocena wydarzeń, której nigdy nie wypowiadał publicznie. Według niego, o ile mieszkańcy Ukrainy niewątpliwie potrzebowali pomocy, o tyle informacje prasowe i poufne sprawozdania (otrzymywane również od brytyjskich organizacji humanitarnych), mówiące „o milionach głodujących i umierających”, były „przesadzone”⁹⁵.

W odpowiedzi na narzekania Kysilewskiego lwowski UHKRU poinformował, że nie jest w stanie przysłać nowych relacji. We Lwowie borykano się z problemami kadrowymi i nie miano stałych pracowników, którzy mogliby się tym zająć. W UHKRU przyznawano, że źródłem cennych relacji powinni być uchodźcy, ale dotarcie do nich w takiej sytuacji było utrudnione⁹⁶. W następnych miesiącach ze Lwowa nadeszły do Biura Ukraińskiego nowe (pojedyncze) informacje o uchodźcach i odpisy korespondencji prywatnej z mieszkańcami Ukrainy Radzieckiej. Przy ich powielaniu i kolportażu Biuro zachowywało daleko posuniętą ostrożność. Nieufność względem autentyczności uzyskanych materiałów widoczna była też na przykładzie fotografii otrzymanych z Austrii od Alexandra Wienerbergera. Z ramienia Biura Ukraińskiego transakcję przekazywania do prasy brytyjskiej słynnych już dziś zdjęć ofiar głodu w Charkowie nadzorował płk Malone⁹⁷. Podobnych wątpliwości względem wiarygodności posiadanych informacji Wołodmyr Kysilewski nie miał, gdy nadchodziły one od jego matki – senator Ołeny Kysilewskiej. W jednym z listów do Makohina pisał: „Mam pewne informacje z Galicji. Moja matka jeździła nad granicę radziecką i rozmawiała z uchodźcami. Wielu uciekinierów polska policja zawraca z powrotem do Bolszewii, zrozumiacie, na pewną śmierć”⁹⁸.

Apogeum zaangażowania Kysilewskiego w przygotowanie materiałów informacyjno-propagandowych o głodzie na Ukrainie miało miejsce na przełomie grudnia

⁹³ Tamże, sygn. 199, s. 55, *Українське Бюро в Лондоні до Голови Українського Громадського Комітету Рятунку України*, Лондон, 7.09.1933. Zob. też: [Укрбюро Льондон], *Протиакція більшовиків в англійській пресі*, „Діло”, ч. 275, 19.10.1933, s. 2.

⁹⁴ IPMS, BU, sygn. 199, s. 13, *Українське Бюро в Лондоні до Голови Українського Громадського Комітету Рятунку України*, Лондон, 13.09.1933.

⁹⁵ Tamże, s. 91, *Українське Бюро в Лондоні до Секретаря Українського Громадського Комітету Рятунку України*, Лондон, 05.10.1933.

⁹⁶ Tamże, s. 95-96, *A. Жук до В. Кисілевського*, Львів, 07.10.1933.

⁹⁷ Tamże, s. 230, *C. Malone to A. Wienerberger*, London, 03.05.1934, s. 232, *A. Wienerberger to C. Malone*, Slazburg-Maxglan, 08.05.1934; www.garethjones.org/soviet_articles/thomas_walker/muss_russland_hungern.htm (dostęp: 07.04.2016). Tematyka fotografii dokumentującej Wielki Głód na Ukrainie była już przedmiotem badań historyków. Zob. np.: R. Serbyn, *Photographic Evidence of the Ukrainian Famines of 1921-1923 and 1932-1933*, „Holodomor Studies” 2010, vol. 2, s. 63-94; J. Vogl, *Alexander Wienerberger – Fotograf des Holodomor*, „Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes” 2015, R. 2015, s. 259-272.

⁹⁸ IPMS, BU, sygn. 6, s. 39, *В. Кисілевський до Я. Макогона*, Лондон, 21.02.1934.

1933 i stycznia 1934 r. W liście z 7 stycznia 1934 r. do J. Makohina pisał: „Dzisiaj ukraińskie Boże Narodzenie, ale my nie mamy ani chwili czasu na odpoczynek. Właśnie skończyliśmy sprawę z petycją. Poszła do prasy i do wszystkich posłów. Wysłałam jeden egzemplarz do dr. Dm[itra] L[ewickiego] we Lwowie. Jutro przygotuję informację prasową o petycji. Taka sprawa zabiera [dużo] czasu [...]”⁹⁹. W tym samym okresie przygotowywał on sprawozdania prasowe i redagował biuletyn. Warto też wspomnieć, że jednocześnie pomagał w opracowywaniu tekstów osób niepracujących w Biurze. To dzięki jego redakcji i osobistemu zaangażowaniu ukazała się książka brytyjskiego dziennikarza Huberta Hessella Tiltmana *Peasant Europe*¹⁰⁰. W porozumieniu z lwowskim komitetem w pierwszej połowie 1934 r. Kysilewski przygotowywał do druku angielski wariant pracy Olherda Boczkowskiego, poświęconej głodowi na Ukrainie¹⁰¹. Nieco wcześniej zaś samodzielnie opublikował, firmowaną przez Biuro Ukraińskie w Londynie, niewielką broszurę pt. *Facts about Ukraine*¹⁰².

Wiosną 1934 r. zaangażowanie londyńskiego Biura w propagowanie informacji o głodzie na Ukrainie wyraźnie osłabło¹⁰³. Odtąd dużo uwagi poświęcało ono znowu kwestii ukraińskiej w II Rzeczypospolitej, podejmowało temat autonomii i dyskryminacji Ukraińców, lansowało ideę kongresu wszechukraińskiego. Od czerwca 1934 r. zgodnie z założeniami J. Makohina główny trud koordynowania tzw. akcji głodowej spadł na barki finansowanego przez niego przedstawicielstwa biur w Pradze¹⁰⁴. W 1935 r. kwestia głodu na Ukrainie zsunęła się na dalszy plan działalności londyńskiego Biura, a jego uwaga zaczęła się teraz skupiać na organizacji Komitetu Angielsko-Ukraińskiego¹⁰⁵.

Udział Biura Ukraińskiego w Londynie w kampanii informacyjnej w latach 1932-1934 był ważnym wkładem w propagowanie informacji o Wielkim Głodzie (*Holodomorze*) w społeczeństwie anglosaskim. Bez względu na potknięcia organizacyjne nie ulega wątpliwości, że mając do dyspozycji niezwykle skromne kadry, ale dzięki zaangażowaniu swego kierownika, instytucja ta stała się jedną z nielicznych, które planowo i w miarę efektywnie uczestniczyły w akcji informowania społeczeństwa zachodnioeuropejskiego o terrorze i represjach politycznych oraz katastrofie głodowej na Ukrainie w latach 30. XX w.

⁹⁹ Tamże, s. 4, *B. Kysilewський до Макогона*, Лондон, 07.01.1934.

¹⁰⁰ Zob. np.: tamże, s. 47, *B. Kysilewський до Я. Макогона*, Лондон, 01.03.1934, s. 50, *Я. Макогін до В. Кисілевського*, Женева, 05.03.1934, s. 55, *B. Kysilewський до Я. Макогона*, Лондон, 07.03.1934.

¹⁰¹ Ze względu na zastrzeżenia do angielskiego wariantu tekstu jego autor zdecydował się, aby w miejsce druku rozesłać go w maszynopisie do wybranych osób. Zob.: tamże, sygn. 199, s. 17, *Український Громадський Комітет Рятунку України до Українського Бюро в Лондоні*, Лондон, 13.05.1934.

¹⁰² Tamże, sygn. 199, s. 331, *Українське Бюро до Українського Комітету Допомоги Голодуючим України в Люксембурзі*, Лондон, 24.08.1934.

¹⁰³ *II Rzeczpospolita wobec ruchi...*, s. 292.

¹⁰⁴ IPMS, BU, sygn. 2, k. 41-42, *З діяльності пражського представництва Українських Бюр в Лондоні та Женеві I.X.1933 – I.X.1934*, Прага, жовтень 1934.

¹⁰⁵ Tamże, sygn. 205, s. 56, *Anglo-Ukrainian Committee*; AAN, Ambasada RP w Londynie, sygn. 1437, s. 100, *R. Smal-Stocki do E. Raczynskiego*, Warszawa, 01.05.1935.

Bibliografia

Archiwalia

- Archiwum Akt Nowych, Ambasada RP w Londynie, sygn. 1254, 1437
Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Spraw Zagranicznych, sygn. 5095
Biblioteka Narodowa, Towarzystwo Naukowe im. T. Szewczyński, mkf. 68694
Instytut Polski i Muzeum im. gen. Sikorskiego, Biuro Ukraińskie w Londynie 1931-1939: Kolekcja 433, sygn. 1, 2, 4, 5, 6, 14, 14a, 16, 140, 198, 199, 205, 297
The National Archives, Security Service [KV] 2/1239, 2/1240

Dokumenty drukowane

- Holodomor 1932-1933. Wielki Głód na Ukrainie w dokumentach polskiej dyplomacji i wywiadu*, oprac. J.J. Bruski, Warszawa 2008
II Rzeczpospolita wobec ruchu prometejskiego, t. 4, oprac. P. Libera, Warszawa 2013
Pomór w „raju bolszewickim”. Głód na Ukrainie w latach 1932-1933 w świetle polskich dokumentów dyplomatycznych i dokumentów wywiadu, oprac. R. Kuśnierz, Toruń 2008
The Foreign Office and the Famine: British Documents on Ukraine and the Great Famine of 1932-1933, ed. M. Carynnyk, L.Y. Luciuk, B. Kordan, Kingston-Vestal 1988

Wspomnienia

- Advocate for the Doomed: The diaries and papers of James G. McDonald, 1932-1935*, ed. R. Breitman, B. McDonald Stewart, S. Hochberg, Bloomington 2009
Андрієвський В., *Обставини 30-их років і Провід Українських Націоналістів*, [w:] *Євген Коновалець та його доба*, Мюнхен 1974, s. 654-664
Ляхович Є., *Діяльність ОУН у Лондоні в 1933-1935 роках*, [w:] *Євген Коновалець та його доба*, Мюнхен 1974, s. 907-925
Мілена Рудницька. *Статті, листи, документи*, упоряд. М. Гадюк, Львів 1998

Opracowania

- Kuśnierz R., *Nothilfe – niemiecka pomoc głodującym rodakom w latach 30. XX w. na Sowieckiej Ukrainie*, „Przegląd Zachodni” 2015, nr 4, s. 257-268
Kuśnierz R., *Propaganda radziecka w okresie Wielkiego Głodu na Ukrainie (1932-1933)*, „Dzieje Najnowsze” 2004, nr 4, s. 42
Kuśnierz R., *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929-1933)*, Toruń 2005
Martynowych O.T., *A Ukrainian Canadian in London: Vladimir J. (Kaye) Kysilewsky and the Ukrainian Bureau, 1931-40*, „Canadian Ethnic Studies” 2015, nr 4/5, s. 263-288
Serbyn R., *Photographic Evidence of the Ukrainian Famines of 1921-1923 and 1932-1933*, „Holodomor Studies” 2010, vol. 2, s. 63-94
Vogl J., *Alexander Wienerberger – Fotograf des Holodomor*, „Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes” 2015, R. 2015, s. 259-272

Zięba A.A., *Jacob Makohin i jego Ukraińskie Biuro Prasowe (1931-1939)*, „Biuletyn Informacyjny Południowo-Wschodniego Instytutu Naukowego” 1995, nr 1, s. 65-67
Zięba A.A., *Lobbying dla Ukrainy w Europie międzywojennej. Ukraińskie Biuro Prasowe w Londynie raz jego konkurenci polityczni (do roku 1932)*, Kraków 2010
Zięba A.A., *Ukraińcy w Kanadzie wobec Polaków i Polski. 1914-1939*, Kraków 1998

Арсенич П.І., *Уродженці Прикарпаття – дійсні та звичайні члени НТШ (1873-1989)*, „Прикарпатський вісник НТШ” 2009, ч. 3, s. 233-234
Марочко В.І., „Торгсин”: золота ціна життя українських селян у роки голоду (1932-1933), „Український історичний журнал” 2003, nr 3, s. 90-103
Мельничук О., *Грошові перекази як джерело доходу системи „Торгсину” в УСРР*, „Історія України: маловідомі імена, події, факти” 2010, вип. 36, s. 203-212
Осокина Е., *Золото для индустриализации: Торгсин*, Москва 2009
Скакун Р., *Паціфікація: польські репресії 1930 року в Галичині*, Львів 2012

Artykuły prasowe

„Grandfather” of Marine Aviation Dies in Mass., „Windward Marine”, nr 41, 27.01.1956, s. 5
Paprocki S.J., *Zjazdy Mniejszościowe. IX. Kongres Mniejszości Narodowych w Bernie*, „Sprawy Narodowościowe” 1933, nr 5, s. 590-597
Pogrom włościan ukraińskich na pograniczu rumuńsko-sowieckim, „Wiadomości Ukraińskie”, nr 100/690, 03.03.1932, s. 2
Propaganda ukraińska w Anglii, „Biuletyn Polsko-Ukraiński” 1936, nr 35
Sprawy kulturalno-oświatowe i społeczne. Ridna Szkola. – Proświta. – Akcja antysowiecka. – Wszzechukraiński kongres, „Sprawy Narodowościowe” 1933, nr 5, s. 553
Tajne mafie ukraińskie, „Słowo Narodowe”, 17.12.1937, s. 3
The Catholic Relief Committee for Russia: An Appeal, „The Tablet”, no. 4926, 06.10.1934, s. 12
The Famine in the Soviet Union, „The Tablet”, no. 4945, 16.02.1935, s. 21
The Great Famine, „The Ukrainian Weekly”, no. 36, 4.09.1983, s. 7
Wzmocnienie propagandy ukraińskiej w Genewie, „Ilustrowany Kurier Codzienny”, nr 32, 01.02.1932, s. 4
Биймо у великий дзвін на тривогу!, „Діло”, ч. 212, 14.08.1933, s. 1
Відбудеться виставка мистецької спадщини Якова та Сузання Макогін-Розумовський, „Свобода”, ч. 274, 16.12.1978, s. 1
Киселівський В.Ю., *Українська справа у Англії*, „Діло”, ч. 18, 24.01.1935, s. 2-3
Кравець Р., *Яків Макогін*, „Українська Думка”, ч. 24, 3.12.2011, s. 8
Помер Яків Макогін, відомий діяч і меценат, „Свобода”, ч. 9, 17.01.1956, s. 1
Пресове Бюро в Лондоні і комуністична робота, „Українське Слово”, ч. 16, 21.04.1935, s. 1
Троцький М., *Українська пропаганда в Європі*, „Діло”, ч. 215, 08.09.1933, s. 1
Українське Бюро в Женеві перестало існувати, „Час”, 02.12.1936, s. 3
Український Громадський Комітет Допомоги Страждальній Україні, „Діло”, ч. 195, 28.07.1933, s. 1
[Укрбюро Лондон], *Акція допомоги в Англії*, „Діло”, ч. 264, 08.10.1933, s. 2

[Укрбюро Лондон], *Англійська преса про голод на Кубані*, „Діло”, ч. 227, 31.08.1933, s. 4

[Укрбюро Лондон], *Англійська преса про голод на Україні*, „Діло”, ч. 244, 17.09.1933, s. 3

[Укрбюро Лондон], *Протиакція більшовиків в англійській пресі*, „Діло”, ч. 275, 19.10.1933, s. 2

Цеглинський М., *Справа з Макогоном*, „Робітничка Громада” 1937, ч. 4, s. 12-16

Internet

www.garethjones.org/soviet_articles/thomas_walker/muss_russland_hungern.htm (dostęp: 07.04.2016)

familysearch.org/pal:MM9.3.1/TH-1942-25141-44442-61?cc=1727033 (dostęp: 07.03.2016)
Summary

The Great Famine in the propaganda activities of the Ukrainian Bureau in London in the years of 1932-1933

The aim of this article is to feature the information and propaganda campaign undertaken by the Ukrainian Bureau in London in connection to the Great Famine (Holodomor) in Ukraine in the years of 1932-1933. The above mentioned institution was established in 1931 and operated until the second world war broke out. Its initiator and founder was Jacob (Jakiw) Makohin, a person that was hardly known to the contemporary and not much engaged in political life. J. Makohin also maintained temporary offices in Geneva and Prague. It was the office on the River Thames that proved to be the most active out of all his informational and press institutions. The success was possible due to great involvement and journalistic talent of Vladimir Kysilewski who supervised nearly all work of the Ukrainian Bureau.

The first wide-scale propagandist and informational action of the Ukrainian Bureau in London was the campaign carried out in connection to so called pacification of Eastern Galicia in 1930. The Bureau launched another action after receiving information about spreading famine in Ukraine in 1933. Due to lack of current information and problems with keeping permanent contact with the areas of terror and famine, the new campaign was launched late and did not reach the same scale as the previous one. Despite that fact, the campaign undertaken by the Ukrainian Bureau in London made a significant contribution to publicize the news about the Great Famine and inform the British public about the terror in the Soviet Ukraine in the years of 1932-1933.

Słowa kluczowe: *Wielki Głód, 1932-1933, Biuro Ukraińskie w Londynie, propaganda*
Key words: *Great Famine, 1932-1933, Ukrainian Bureau in London, propaganda*

Bibliografia – transliteracja

Wspomnienia

Andriyevs'kyi B., *Obstavyny 30-kh rokiv i Provid Ukrain's'kykh Natsionalistiv*, [in:] *Evhen Konovalets' ta ioho doba*, Miunkhen 1974, s. 654-664

Lakhovych Ie., *Diialnist' OUN u Londoni v 1932-1935 rokakh* [in:] *Evhen Konovalets' ta ioho doba*, Miunkhen 1974, s. 907-925

Rudnyts'ka M. *Statti, lysty, dokumenty*, uporiad. M. Hadiuk, L'viv 1998

Opracowania:

Arsenykh P.I., *Urodzhentsi Prykarpattia – diisni ta zvychaini chleny NTSh (1873-1989)*, „Prykarpats'kyi Visnyk NTSh” 2009, ch. 3, s. 233-234

Marochko V., „Torhsyn”: zelota tsina zhyttia ukrains'kykh selan u roky holodu (1932-1933), „Ukrains'kyi istorychnyi zhurnal” 2003, no 3, s. 90-103

Melnychuk O., *Hroshovi pereказы iak dzherelo dochodu systemy „Torhsynu” v USRR*, „Istoriia Ukrainy: malovidomi imena, podii, fakty” 2010, vyp. 36, s. 203-212

Osokina E., *Zoloto dla industrializatsii: Torsin*, Moskva 2009

Skakun P., *Patsyfikatsiia: pol's'ki represji 1930 roku v Halychyni*, L'viv 2012

Artykuly prasowe

Byimo u velykyi dzvin na trivohu!, „Dilo” ch. 212, 14.08.1933, s. 1

Vidbudet'sia vystavka mystets'koi spadshchyny Iakova ta Suzany Makohin-Rozumovs'kyi, „Svoboda”, ch. 274, 16.12.1978, s. 1

Kyselevs'kyi V.Iu., *Ukrains'ska sprava v Anhlii*, „Dilo”, ch. 18, 24.01.1935, s. 2-3

Kravets' R., *Iakiv Makohin*, „Ukrains'ka dumka”, ch. 24, 3.12.2011, s. 8

Pomer Iakiv Makohin, vidomyi diiach i met senat, „Svododa”, ch. 9, 17.01.1956, s. 1

Presove Biuro v Londoni i komunistychna robota, „Ukrains'ke Slovo”, ch. 16, 21.04.1935, s. 1

Trots'kyi M., *Ukrains'ka propahanda v Evropi*, „Dilo”, ch. 215, 08.09.1933, s. 1

Ukrains'ke Biuro v Zhenevi perestalo isnuvaty, „Chas” 02.12.1936, s. 3

Ukrains'kyi Hromads'kyi Komitet Dopomohy Strazhdal'nii Ukraini, „Dilo” ch. 195, 28.07.1933, s. 1

[Ukrbiuro v Londoni], *Aktsiia dopomohy v Anhlii*, „Dilo”, ch. 264, 08.10.1933, s. 2

[Ukrbiuro v Londoni], *Ahliis'ka presa pro holod na Kubani*, „Dilo”, ch. 227, 31.08.1933, s. 4

[Ukrbiuro v Londoni], *Anhliis'ka presa pro holod na Ukraini*, „Dilo”, ch. 244, 17.09.1933, s. 3

[Ukrbiuro v Londoni], *Protvyaktsiia bilshovykiv v anhliis'kii presi*, „Dilo”, ch. 275, 19.10.1933, s. 2

Tsehlyns'kyi M., *Sprava z Makohonom*, „Robitnycha Hromada” 1937, ch. 4, s. 12-16